

Л.Л. Залізник, А.А. Сорокун,
С.В. Переверзєв, І.М. Хоптинець

НЕОЛІТИЗАЦІЯ КИЇВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я У СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Статтю присвячено проблемам поширення найдавнішої кераміки та навичок відтворювального господарства на Київщині. Перші неолітичні новації в регіоні зафіксовано в матеріалах пам'яток типу Лазарівка з кременем кукрецького типу та керамікою, що мають прямі паралелі в старожитностях буго-дністровської культури Південного Бугу.

К л ю ч о в і с л о в а: неолітизація, «східний імпульс», балканізація, буго-дністровська культура, відтворювальна економіка, хронологія.

Київське Подніпров'я — ключовий регіон України, культурно-історичні процеси в якому, значною мірою, визначали хід не лише власне української історії, але й передісторії регіону за первісної доби. Пояснюється це його розміщенням на карті Східної Європи на перетині великих міграційних потоків. Саме в Середньому Подніпров'ї зустрічалися хвилі міграцій із Центральної Європи та Балтії, з Євразійського степу та Балкано-Дунайського регіону (рис. 1).

У первісні та ранньоісторичні часи Київщина була зоною контакту трьох головних культурно-історичних провінцій України — Балтійської, Євразійської степової та Балкано-Дунайської (Залізник 1999, с. 231–244; 2006, с. 3–15). Уперше контакт між носіями традицій згаданих великих культурних спільнот у Київському Подніпров'ї відбувся на зорі неолітичної доби. Неолітичні матеріали з Київського Полісся демонструють синтез традицій генетично пов'язаної з балкано-дунайським неолітом буго-дністровської культури (БДК) з яніславницькими традиціями балтійського мезоліту. Фундатор першої концепції неолітизації України В.М. Даниленко вважав, що неолітична революція в регіоні розпочалася з т. зв. «східного імпульсу» — міграції скотарів кукрецької культури зі степів Прикаспію в Надазов'я й далі на Середній Дніпро, де відбувся синтез східних кукрецьких традицій із «протонеолітичною культурою прибалтійсько-маглемезького типу» (Даниленко 1969, с. 11, 30, 31) (рис. 1).

У далекому минулому з розвиненого Середземномор'я через Балкани та Подунав'я на те-

риторію України поширювалися прогресивні новації (відтворювальна економіка, надбання грецької та римської цивілізації, Візантії). У первісні часи це відбувалося шляхом колонізації безпосередніми носіями неолітичних новацій із Подунав'я території Південно-Західної України до Київщини включно. Яскравим прикладом цих процесів є тривала і потужна експансія мотичних землеробів культури Кукутені з півдня Румунії до Трипілля на Київщині.

Значно менше відомо про попередні трипільським колоністам найперші хвилі неолітичної колонізації Південно-Західної України ранніми землеробами з Подунав'я. Особливо важливу роль у неолітизації Київського Подніпров'я відіграли носії традицій буго-дністровської неолітичної культури, які з'явилися в Києво-Черкаському Подніпров'ї задовго до приходу землеробів культури Кукутені-Трипілля. На це вказують нові матеріали досліджень стоянок поблизу с. Добрянка на р. Тикич, та в уроч. Крушники на р. Уж поблизу м. Народичі.

Проблема формування неоліту Київського Подніпров'я в історіографії

Щодо витоків неоліту регіону висловлювалися кілька українських дослідників: В.М. Даниленко, Д.Я. Телегін, Л.Л. Залізник та Н.С. Котова.

На сьогодні відомо три головні версії неолітизації України: автохтонна, з південного сходу («східний імпульс») та з південного заходу — з Балкан через Подунав'я. Прибічником першої був Д.Я. Телегін, який у питанні неолітизації Подніпров'я був обережним і дуже лаконічним, але в цілому дотримувався автохтоніст-

ської позиції. Неолітичні пам'ятки Київщини він зараховував до дніпро-донецької культури, яку виводив із місцевого мезоліту (Телегин, Титова 1998, с. 15), хоча й визнавав, що на її формування впливала буго-дністровська культура (БДК) та неоліт східніших територій. Ранньо-неолітичні пам'ятки струміль-гастятинського типу дослідник виводив із кудлаївської культури мезоліту Полісся (Телегин 1973, с. 180). Певну данину автохтонізму віддав Д.Л. Гаскевич (2007, с. 104, 105), який услід за Д.Я. Телегиним писав про кудлаївське підґрунтя раннього неоліту Київщини. У наш час поглядів про місцеві витоки неоліту України дотримуються лише прибічники квазінаукових концепцій на кшталт «священної трипільської Аратти».

З кінця ХХ ст. змагаються між собою дві головні версії неолітизації України — з південного сходу («східний імпульс») та з південного заходу («балканізація»). Їх уперше сформулював В.М. Даниленко, який справедливо вважається фундатором сучасних поглядів на поширення неолітичних новацій територією України. Саме він сформулював визначальні засади сучасного бачення проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я щодо важливої ролі в цьому процесі носіїв традицій БДК, яка належала до кола неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону.

У своїй фундаментальній монографії «Неоліт України» 1969 р. В.М. Даниленко запропонував розгорнуту концепцію неолітизації України. Обидві згадані версії витоків неоліту України в його побудовах постають як дві послідовні фази неолітичної революції в регіоні. На думку дослідника, все почалося у VII тис. до н.е. в Прикаспії та Передкавказзі з аридизації клімату, кризи мисливського господарства, вимушеного переходу до скотарства. У пошуках кращих пасовиськ скотарі Прикаспію рушили на захід у степи та лісостепи України, де започаткували докерамічну фазу приазовської, сурсько-дніпровської, кримської та буго-дністровської неолітичних культур (рис. 2). Мігранти зі сходу принесли в український степ domestikованих вівцю, козу та бика, кремій кукрецького типу, а дещо пізніше — найдавнішу із шипоподібним денцем кераміку східного походження. «Східний імпульс» досяг Надзав'я, де постала найдавніша в Україні приазовсько-кукрецька культура, представлена нижніми докерамічними шарами поселення Кам'яна Могила 1. Її впливи у вигляді перших навичок скотарства та найдавнішої кераміки досягли Криму, Надпоріжжя, Південного

Бугу та Дністра. «Східне Надзав'я є саме тим передаючим центром, через який зі Стародавнього Сходу відбувалося поширення найдавніших прийомів керамічного виробництва» (Даниленко 1969, с. 11, 176, 177, 186).

За В.М. Даниленком, землеробство на території України, поширилося пізніше ніж скотарство, і не зі сходу, а з південного заходу, з Балкан через Подунав'я (рис. 2). Його принесло населення неолітичної культури Криш. Під криським впливом постала печерська фаза буго-дністровської культури, кераміка якої має прямі паралелі в посуді культури Криш. Розселення буго-дністровців у північно-східному напрямку на Київське Полісся та Києво-Черкаське Подніпров'я зумовило формування дніпро-донецької культури, рання кераміка якої має орнаментацию подібну до буго-дністровської. Тому дослідник підкреслював особливо потужний вплив на процеси становлення неоліту Київського Подніпров'я буго-дністровських переселенців із півдня: «культура племен, що мешкали у першій половині неоліту на Середньому Дніпрі, у певному сенсі є своєрідною етнокультурною філіацією буго-дністровської культури» (Даниленко 1969, с. 34).

Разом із тим, В.М. Даниленко вважав, що власне дніпро-донецькій культурі в регіоні передували пам'ятки струмельського типу з найдавнішою керамікою східного походження, що стали внаслідок згаданого «східного імпульсу». Сталося це «унаслідок інфільтрації з півдня кукрецького типу культури» в середовище місцевої «прото-неолітичної культури прибалтійсько-маглемезького типу» (Даниленко 1969, с. 30, 31, 217).

Виділена дослідником струмельська група пам'яток, як і твердження про прибуття кукрекців із Прикаспію, не витримали перевірки часом. Однак базові для українського неолітознавства положення про генезу БДК за участю належної до балкано-дунайського неоліту культури Криш та визначальну роль буго-дністровських мігрантів у неолітизації Середнього Подніпров'я підтвердили подальші дослідження. Зокрема в 70—80-х рр. ХХ ст. на Київщині досліджено групу ранньонеолітичних пам'яток типу Лазарівка (рис. 3) з кукрецьким кременем та керамікою, що має прямі паралелі в посуді самчинської фази БДК (стоянки Лазарівка, Прибір 7а, Крушники та ін.) (Залізняк 1977, с. 36—38; 1979; 1984, с. 108; 1991, с. 42—44; 2005, с. 147—150; 2009, с. 178—206). Ці положення визнано усіма дослідниками неоліту України, окрім В.О. Манька, який категорично заперечує будь-які генетичні зв'язки БДК із Криш.

Н.С. Котова, попри суттєві розходження з В.М. Даниленком у поглядах на періодизацію неоліту України, в цілому слідує його концепції. Дослідниця визнає, що неолітизацію України розпочали скотарі зі сходу, а продовжили землероби-мігранти з Подунав'я (культура Криш). Перейняті в них бугодністровцями навички керамічного виробництва та землеробства принесено до Середнього Подніпров'я пізніше (Котова 2002, с. 10).

Варто зазначити, що Н.С. Котова суттєво розвинула й навіть гіпертрофувала ідею В.М. Даниленка про «східний скотарський імпульс» із Передкавказзя та Надазов'я, як каталізатор неолітизації України. Дослідниця не лише сміливо стверджує, що domestикація вівці, кози, бика, коня, собаки відбулася на Передкавказзі та Надазов'ї ще в VIII тис. до н.е., але й пише про «безсумнівно місцеву domestикацію коня» та свині: «Із західного Надазов'я і степового Подніпров'я домашні тварини і цей тип тваринництва поширилися у лісостепове Побужжя і дещо пізніше по всій території України» (Котова 2002, с. 60). На думку дослідниці, не лише скотарство, але й «культурні рослини були запозичені мешканцями України в населення Північного Надазов'я та Передкавказзя, а не Балкано-Карпатського регіону». А до Надазов'я землеробство потрапило з Анатолії через Кавказ і Нижній Дон ще в середині VII тис. до н.е. (Котова 2002, с. 75, 76, 82).

Погляди Л.Л. Залізняка на неолітизацію України загалом, і Київського Подніпров'я зокрема, суттєво різняться від бачення цих процесів В.М. Даниленком та Н.С. Котовою. Перш за все, це стосується «кукрецького імпульсу» із Прикаспію, що нібито ще на докерамічній стадії в VII, і навіть VIII тис. до н.е., поширив степами зі сходу через Надазов'я на захід перші навички скотарства, землеробства, найдавнішу кераміку та креміль кукрецького типу.

Л.Л. Залізняк висловив сумніви щодо досить раннього скотарського «східного імпульсу». На його думку, в Україні нині невідомі достовірні неолітичні пам'ятки давніші 6000 BC (cal.). До того ж скотарство не може виникати самостійно в суспільствах не знайомих із землеробством і на початковій стадії існує лише в комплексі з останнім. Спираючись на критичний аналіз

Рис. 1. Культурно-історичні провінції України

палеозоологічних та хронологічних аргументів Н.С. Котової (Котова 2002, с. 74—81) на користь досить раннього поширення скотарства з Передкавказзя та Надазов'я українськими степами на захід, дослідник дійшов висновку, що «на сьогодні немає достатніх підстав говорити про пріоритет саме східного імпульсу в первинній неолітизації території України. Скоріше навпаки, балкано-дунайські неолітичні впливи на первісну Україну простежуються значно рельєфніше і на великому масиві археологічних джерел, представлених матеріалами цілої низки археологічних культур Правобережної України — гребениківської, Криш, буго-дністровської, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля. Тобто Україна не є виключенням із загальноєвропейського контексту. Як уся Центрально-Східна Європа Україна, передусім Правобережна, неолітизувалася в VII—VI тис. BC з Балкан через Подунав'я» (Залізняк, Панченко 2007, с. 6—16). Припускаючи можливість східних впливів, Л.Л. Залізняк бачить процес неолітизації Правобережжя та Подніпров'я як їх «балканізацію» шляхом поширення неолітичних новацій із Балкано-Дунайського регіону.

У 2012 р. опубліковані результати палеоботанічних досліджень на двох десятках раньонеолітичних пам'яток Надазов'я, басейну Сіверського Дінця та Нижнього Дону. Авторка дослідження (Motuzaitė-Motuzevičiute 2012, р. 14—17) переконливо продемонструвала на значному масиві матеріалу, що найдавніші сліди вирощування окультурених злаків у зазначеному регіоні виявлені лише з другої половини V — початку IV тис. до н.е. на енеолітичних поселеннях середньостогівської культури. Щодо найраніших слідів domestикації рогатої худоби

Рис. 2. Карта неолітизації України

би в Надазов'ї, про що, на думку Н.С. Котової, нібито свідчать кістки вівці з нижніх шарів стоянки Семенівка в Надазов'ї, то з'ясувалося, що згадані рештки належать не одомашненій вівці, а дикій сайзі й датуються вони за С¹⁴ не VIII тис., а серединою VI тис. до н.е. Наведене ставить під сумнів не лише можливість походження скотарства в Східній Європі з Передкавказзя та Надазов'я, але й саму ідею «східного імпульсу» як каталізатора неолітизації України. Принаймні саме існування останнього наразі потребує додаткової аргументації.

По правді зазначимо, що на сьогодні єдиним достовірним археологічним підтвердженням східних зв'язків території України часів мезо-неолітичної трансформації є нечисленні пам'ятки типу Платівський Став на кордоні Донбасу з Ростовською областю Росії. Маємо на увазі мікролітичні комплекси із сегментами й трапеціями з ретушшю, що заходять на спинку «гелуанського» типу — Платівський Став, Зимівники I, Мурзина Балка. У них простежуємо прямі паралелі з матеріалами стоянок нижньоволзької культурної єдності пониззя Дону (Кремінна 2, 3, Розсипна I—VII, Жуковська 1—5), Північного Прикаспію (Джангар, Каіршак), Північного Кавказу (Буденівська,

Сатанай, Кістрик) (Цыбрий, 2003, с. 54; Залізняк 2005, с. 96, 97).

Л.Л. Залізняк вважає, що неолітизація України (перш за все Правобережної) стала внаслідок чотирьох основних хвиль неолітичної міграції з Подунав'я (Гребеники, Криш, культури лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля) (Залізняк, 1998, с. 231—235; 1999, с. 89, 90; 2006б, с. 3—18). Важливу роль у цьому процесі відіграла культура Криш, під впливом якої з території Молдови в середині VI тис. до н.е. почала формуватися буго-дністровська культура, носії якої вперше принесли неолітичні новачки на Києво-Черкаське Подніпров'я (рис. 2). Вони були змушені відходити на північний схід під тиском нових хвиль землеробів із Подунав'я — лінійно-стрічковиків та кукутенців. Саме буго-дністровська людина у другій половині VI тис. до н.е. принесла з Побужжя на Київщину не лише характерну кераміку, але й кремінні кукурені типу (Залізняк 2005, с. 147—150; 2009, с. 178—206). Тут буго-дністровці зустрілися з населенням яніславицької культури, яка наприкінці мезоліту займала басейни Вісли, Німану та Прип'яті до Дніпра. Синтез буго-дністровських традицій з яніславицьки-

ми простежується в матеріалах ранніх дніпро-донецьких пам'яток Київщини з гребінцевою керамікою (Бородянка 3В).

Нагадаємо, що за В.М. Даниленком, неоліт Північної України, Білорусі, Литви, Польщі постав на протонеолітичному субстраті «культури прибалтійсько-маглемезького типу» (Даниленко 1969, с. 30, 31). Останню Л.Л. Залізник ідентифікував у 70-ті рр. ХХ ст. як яніславицьку пізньомезолітичну культуру, що мала керамічну фазу розвитку. На її основі під впливом культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) постала волинська культура Західного Полісся та німанська басейну Німану. У Київському та Житомирському Поліссі яніславицька людина контактувала з буго-дністровськими переселенцями з півдня в процесі формування дніпро-донецької неолітичної культури (Залізник 1978, с. 12—21; 1991, с. 28—41; 1998, с. 184—192; 2005, с. 82—89; 2009, с. 133—206; Залізник, Балакін 1985).

Показово, що кукрецькі крем'яні комплекси з Київського Полісся мають прямі паралелі не в матеріалах надпорізького варіанту Кукреку (стоянки Ігренъ 8, Кізлевий), а в кукрецьких комплексах Південного Бугу (Абузова Балка, Добрянкa 1, 2, 3). Тому кукрецький кремінь, на думку Л.Л. Залізника, потрапив на Київщину не з Надпоріжжя під час «східного імпульсу», як це вважав В.М. Даниленко, а був принесений із Побужжя буго-дністровськими мігрантами, що полишили пам'ятки типу Добрянкa (Залізник 2005, с. 150; 2009, с. 178—206; 2013, с. 254—255).

У наш час більшість дослідників неоліту України висловлюють сумніви щодо «східного імпульсу», з якого, на думку В.М. Даниленка та Н.С. Котової, нібито розпочалася неолітизація регіону. Зокрема, прибічниками балкано-дунайської версії неолітизації України є київські дослідники М.Т. Товкайло та Д.Л. Гаскевич (Товкайло 2004; 2005).

Із середини 80-х рр. ХХ ст. узв'язку з відходом від неолітичної проблематики з різних причин В.М. Даниленка, Д.Я. Телегіна, В.І. Непріної, О.М. Титової, С.А. Балакіна, Л.Л. Залізника в дослідженні неоліту Київського Полісся запала 30-річна тиша. Вона була порушена лише спорадичними розкопками С.В. Переверзева, А.А. Сорокуна, В.О. Манька пізньонеолітичної стоянки Романьків на південній околиці Києва та публікацією Д.Л. Гаскевича зборів неолітичних матеріалів під Ходосівкою.

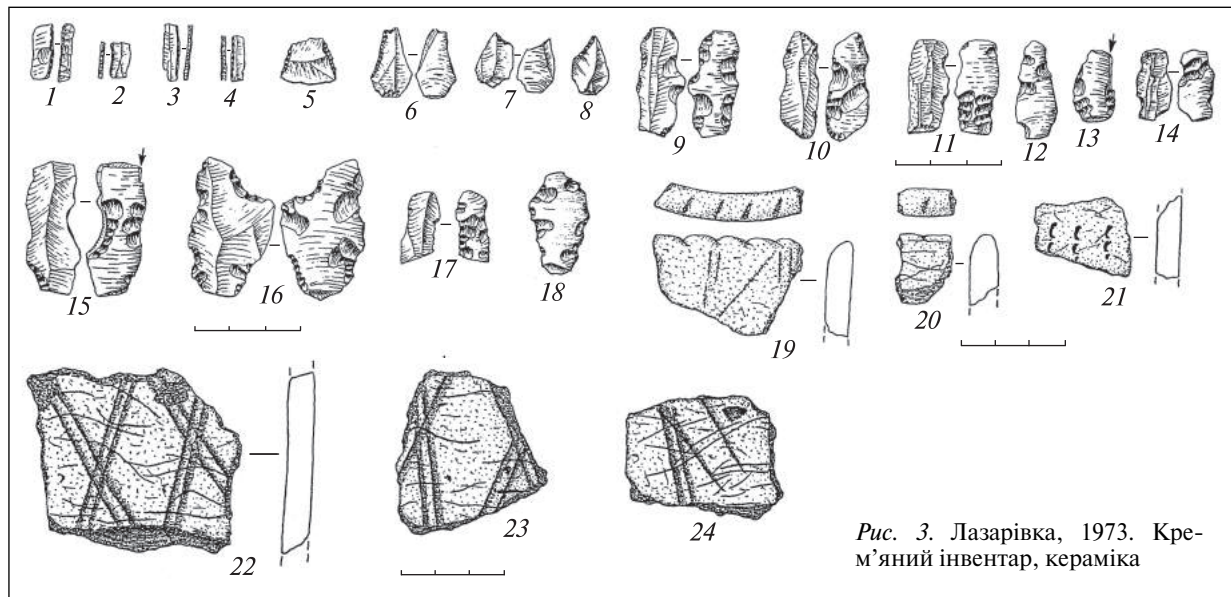
Навесні 2015 р., з метою поновлення інтересу молодих дослідників до неоліту Середнього Подніпров'я, Л.Л. Залізник запропону-

вав своїм пошукачам із проблематики неоліту Буго-Дніпровського межиріччя та Київщини С.В. Переверзеву та А.А. Сорокуну спільну програму дослідження раніше відкритих і частково розкопаних ним відомих неолітичних стоянок Лазарівка, Крушники, Бородянка 3А. У літку 2015 р. першим кроком у цьому напрямку були спільні розкопки упродовж 20 днів стоянки Крушники, що досліджувалася 32 роки тому. Матеріали пам'ятки висвітлюють початковий етап становлення неоліту Київського Полісся.

Стоянка Крушники

Неолітична стоянка, що розташована в уроч. Крушники на правому березі р. Уж навпроти с. Матейки Народичського р-ну Житомирської обл., була відкрита й розкопувалася в 1983 р. Волинською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л.Л. Залізника. За відсутності начальника експедиції функції керівника розкопу виконував аспірант Інституту С.А. Балакін. У розкопі площею близько 36 м² добуто 2384 кременів та невелику, але виразну колекцію неолітичної кераміки. Уперше опубліковані в 1987 р. матеріали з Крушників (Залізник, Балакін, Охріменко 1987, с. 69—73), пізніше неодноразово використовувалися в культурно-історичних побудовах (Залізник 2005, с. 147—150; 2009, с. 185—187, 199—205). Мікролітичний крем'яний комплекс кукрецького типу та характерна для другого самчинського етапу буго-дністровської культури кераміка дали підстави зарахувати пам'ятку до найдавніших у неоліті Київського Полісся й говорити про неолітизацію цього регіону внаслідок міграції носіїв буго-дністровської культури з Середнього Побужжя.

Зазначимо, що в 1984 р. за 200 м від розкопу 1983 р. по краю тераси на північ у бік с. Матейки тією ж Волинською експедицією ІА АН УРСР була досліджена інша неолітична стоянка — Крушники 2. Матеріали пам'ятки суттєво відрізняються від колекції кременю та кераміки з сусідньої стоянки Крушники. У пункті 2 досліджено рештки круглоподібної землянки, із заповнення якої отримано виразну колекцію фрагментів глиняного посуду з рослинною домішкою в тісті та орнаментом у вигляді рядів наколів косо поставленою паличкою («копитце»). Керівник розкопу Г.В. Охріменко пов'язав знахідки з волинською неолітичною культурою, яка в V—IV тис. до н.е. охоплювала басейн Верхньої та Середньої Прип'яті. На кераміці з Крушників 2 Г.О. Пашкевич визначи-

ла відбитки зерен пшениці двозернянки, проса та гороху (Охріменко 2001, с. 88, 89).

Улітку 2015 р. у пункті 1 Крушників Волинською експедицією Інституту археології НАНУ (начальник Л.Л. Залізник) за активної участі А.А. Сорокуна, С.В. Переверзева, І.М. Хоптинця та М.М. Беленка розкопано 81 м² площі пам'ятки. Отримано колекцію з 11820 кременів (зокрема 420 виробів із ретушю) та 422 фрагменти неолітичної кераміки, аналогічних знайденим у розкопі 1983 р. Добуті матеріали являють собою яскравий взірць ранньонеолітичних комплексів типу Лазарівка, дослідження яких у Київському Поліссі розпочалося понад 40 років тому (Залізник 1977; 1979).

Пам'ятки типу Лазарівка Київського Полісся

Епонімна пам'ятка була відкрита й досліджувалася в 1973 та 1975 рр. Л.Л. Залізником на площі 57 м² (Залізник 1977; 1979). У компактному скупченні матеріалів діаметром до 10 м виявлено невелику (близько 2000 кременів та 30 фрагментів кераміки), але «чисту», без сторонніх домішок колекцію (рис. 3), що стала еталоном для ранньонеолітичних пам'яток типу Лазарівка Києво-Житомирського Полісся. На сьогодні до їх числа, окрім Лазарівки, входять стоянки Прибір 7а (Залізник 1991, с. 42–44), Крушники (Залізник, Балакін, Охріменко 1987), Завалівка (Гаскевич 2001, с. 45), Ходосівка (Гаскевич 2007, с. 95–117) та ін. Їм властивий кремій кукрецького типу та кераміка, що мають прямі паралелі в кукрецьких комп-

лексах басейну Південного Бугу та в кераміці самчинської фази БДК.

Для крем'яного інвентарю пам'яток типу Лазарівка характерні невеликі одноплощинні нуклеуси конусоподібної форми (рис. 4), що іноді нагадують олівцеподібні. На Крушниках знайдено виразну серію торцевих ядрищ (рис. 4, 1, 2, 4, 5). Деякі з них представлені двоплощинними нуклеусами зустрічного сколювання (рис. 4, 5). Присутні великі серії виготовлених у відтискній техніці правильних мікропластинок.

Мікронабір складається з мікротрикутників із притупленим краєм, кукрецьких вкладнів, незначної кількості трапецій та мікрорізців. Найчисленніше представлені мікроліти з притупленим краєм, принаймні на пам'ятках, культурний шар яких пересівали через сито (Крушники). Більшість із них складають різноманітні уламки мікротрикутників та мікропластинок із притупленим краєм (рис. 3, 1–4; 5, 1–82). Трапляються мікроліти з крутою ретушю не лише по спинці, а й зі скошеним кінцем (рис. 5, 20–22, 27–32). Ці видовжені трикутники часом нагадують поширені на Побужжі вістря типу Абузова Балка. Виразні серії типових та атипових кукрецьких вкладнів (рис. 3, 9–18; 5, 91–106) супроводжуються нечисленними трапеціями (рис. 3, 5; 5, 83–89) та поодинокими мікрорізцями (рис. 3, 5–8; 5, 90).

Численну категорію знарядь складають скребачки, виготовлені переважно на відщепі (рис. 6, 11–18). Серед них виділяються серії округлих та округлоподібних, часом високої форми (рис. 6, 12–18). Багато скребачок неправильної форми на відщепі. Обов'язково

присутні кінцеві скребачки, переважно на відщепках (рис. 6, 1–10).

Різців менше ніж скребачок. Переважають різці кукрецьких типів — на масивних відщепках, з широкими, плоскими різцевими сколами, часом подвійні і навіть потрійні, іноді багатофасеткові (рис. 6, 19–24). Нерідко різцевий скол нанесено з краю спеціально підготовленої крутою ретушшю виїмки (рис. 6, 20–22, 24). Поширені характерні подвійні різці-струги з двома плоскими сколами по черевцю відщепу, знятими з країв ретушованої виїмки (рис. 6, 20, 22, 24).

Постійним, хоча й нечисленним, компонентом пам'яток типу Лазарівка є свердла та рубальні знаряддя на масивних відщепках (рис. 4, 9).

Прямі аналогії зазначеним кукрецьким крем'яним комплексам із Київщини маємо в матеріалах бузького локального варіанту цієї культури, зокрема стоянок типу Добрянк (Залізник та ін. 2013, с. 194–258). Це стосується, перш за все, мікронабору: виразні кукрецькі вкладені, невеликі серії трапецій і численні мікровкладені з притупленим краєм. Причому на Київщині, як і на Бузі, ретуш по краю таких мікролітів крута, усикаюча край мікропластини, на відміну від дрібної ретуші мікрореконструкцій із кукрецьких стоянок Надпоріжжя. Наявні типово бузькі мікроліти — абузовобалківські вістря. Пам'ятки типу Лазарівка поєднують з Добрянкою типологія скребачок, різців, характерні свердла. Найбільша різниця між крем'яним інвентарем двох згаданих типів пам'яток полягає в типології нуклеусів. Провідні в Добрянці олівцеподібні ядрища доволі рідкісні на Київщині, хоча окремі екземпляри відомі в колекціях із Прибору 7а та Завалівки (Гаскевич 2001, рис. 5, 14).

За складом глини, формою та орнаментациєю кераміка пам'яток типу Лазарівка на Київщині має прямі паралелі в посуді самчинського етапу БДК. Глина містить домішку трави, піску та жорстви. Характерні слабо профільовані горщики з вертикальними вінчиками та стінками (рис. 3, 19–24, 7) й гострим дном. Зовнішню поверхню пригладжено, часом навіть приложено, іноді вкрито ангобом. Розчоси в середині посуду відсутні. Домінує орнамент двох типів: ряди наколів протягнутим гребінцевим штампом (рис. 3, 21; 7, 5–21, 23–26) та прокреслені тим же штампом (частіше двозубим) кососітчасті композиції та косі хрести (рис. 3, 22–24; 7, 21, 22). Характерне орнаментування вінчиків двозубим штампом не лише зовні, але й зсередини (рис. 7, 5–15). Часом зріз вінець

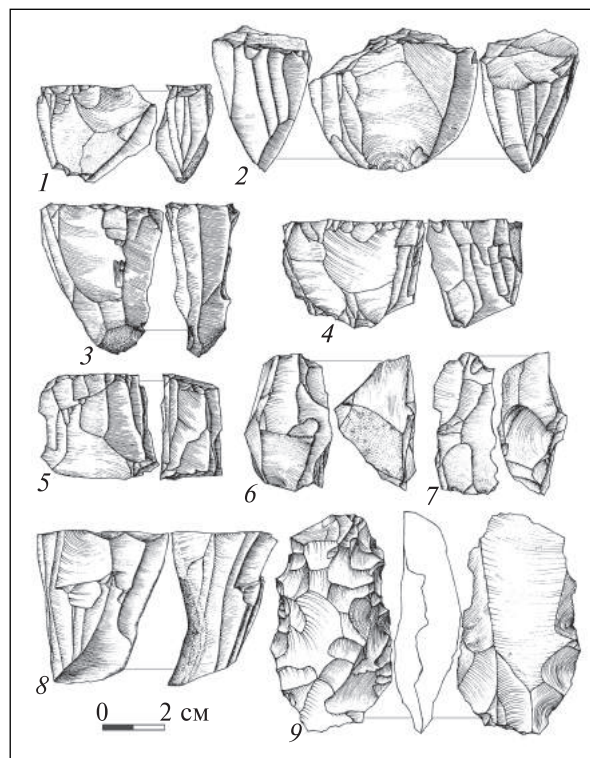

Рис. 4. Крушники, 2015. Нуклеуси (1–8), сокира (9)

орнаментувався косими насічками (рис. 3, 19, 20).

На Крушниках у 1983 р. поряд із фрагментами кераміки з самчинським орнаментом знайдено розвал посудини пізнішого типу. Глина містила значну рослинну домішку. Вертикальне вінце орнаментоване рядом круглих глибоких наколів по краю. Тулуб посудини вкривали горизонтальні смуги наколів косо поставленої гребінки, що чергувалися з рядами наколів розмочаленою паличкою («котяча лапка»). Така кераміка властива більш розвиненому етапу дніпро-донецької культури (ДДК) та, можливо, свідчить про дещо пізніший час Крушників, порівняно з Лазарівкою, де подібний посуд відсутній.

Окрім пам'яток типу Лазарівка з виразним кукрецьким кременем, у ранньому неоліті Київського Полісся за специфікою крем'яного інвентарю виділено ще дві групи пам'яток. Якщо стоянкам типу Оболонь (Залізник, Балакін 1985) властивий яніславицький кремій, то типу Бородянка 3а (Залізник 1979а) — яніславицько-кукрецький. Причому самчинська кераміка пам'яток типу Лазарівка виглядає архаїчніше ранньої дніпро-донецької кераміки з гребінцевим та наколюваним орнаментом другої й третьої групи стоянок. Імовірно, така картина вказує на формування ДДК Київського Полісся в процесі взаємодії прибулих із півдня носіїв самчинських традицій БДК

Рис. 5. Крушники, 2015. Мікроліти

з яніславицьким населенням Полісся. Не виключено, що гребінчаста орнаментация посуду ДДК, по суті, є наслідуванням композицій із наколів протягнутою гребінкою більш раннього самчинського посуду БДК.

Проблема гомогенності матеріалів пам'яток типу Лазарівка та Добрянка

Стоянки типу Лазарівка Київщини з кукрецьким кременем і керамікою буго-дністровського типу мають прямі аналогії в матеріалах із поселень біля с. Добрянка на Черкащині й, очевидно, генетично пов'язані з ними. Однак В.О. Манько, який брав участь у розкопках стоянок Добрянка 2 та Добрянка 3 у 2003, 2004 р., висловив припущення, що згадані комплекси неоднорідні і є сумішшю крем'яних матеріалів нижнього кукрецького шару доби мезоліту та верхнього неолітичного з буго-дністровською керамікою, трапеціями та плоскими нуклеусами.

Наполегливим критиком гомогенності комплексів не лише Добрянки, але й Лазарівки та Крушників Київського Полісся є Д.Л. Гаскевич: «Дійсно, пам'ятки Лазарівка та Крушники зближує подібність їхнього керамічного та крем'яного інвентарю...», однак на них «крем'яні вироби кукрецької культурної традиції та самчинська і савранська кераміка були виявлені за умов, що не дають змоги стверджувати їхній органічний зв'язок» (Гаскевич 2005, с. 33, 36). Дивує, що в дослідника не викликає сумніву гомогенність опублікованих ним комплексів Завалівка та Ходосівка з Київщини, які подібні до Лазарівки та Крушників, але на відміну від останніх, походять не з невеликих за площею розкопів, а зі зборів на значній території. Зокрема колекцію Ходосівки зібрано на площі 2500 м² (Гаскевич 2007), тоді як площа розкопу Лазарівки складає всього 57 м², а Крушників — 120 м².

Однак зрозуміло, що без впевненості в гомогенності комплексів будь-які культурно-історичні побудови на їх основі будуть викликати сумніви.

Дійсно, культурний шар стоянок поблизу с. Добрянка, як і шари більшості пам'яток БДК Побужжя, частково пошкоджені землерийними тваринами. Але пошкодження шару не свідчить про негомогенність комплексу артефактів, що в ньому залягав. Автори цих рядків уже наводили аргументи на користь практичної гомогенності крем'яних та керамічних комплексів із Добрянки (Залізняк та ін. 2013, с. 246—248). Нагадаємо головні з них.

Існує, якщо не ідентичність, то значна подібність між собою крем'яних комплексів з усіх п'яти розкопів стоянок біля хут. Добрянка (Добрянка 1, 2, 3, розкопи 1, 2, 3) фактично за всіма категоріями крем'яних виробів — мікронабором, скребачками, різцями, нуклеусами, а також керамікою.

Однотипні матеріали знаходяться в подібному стратиграфічному становищі на п'яти розкопах сусідніх стоянок.

Багаторічні спостереження за культурними шарами стоянок поблизу с. Добрянка вказують на відсутність будь-якої диференціації культуровизначальних виробів по вертикалі в нашаруваннях пам'яток. Тобто всі різновиди артефактів представлені в більш-менш рівних пропорціях у нижніх, середніх і верхніх горизонтах культурного шару всіх стоянок.

Припущення, що на стоянках сталося механічне змішування більш ранніх безкерамічних кукрецьких матеріалів із пізнішими неолітичними, з якими нібито пов'язані кераміка та трапеції, не знайшло підтвердження ні в ході безпосереднього розбирання культурного шару, ні під час його просіювання та промивання через сито. Усі типи мікролітів у рівних пропорціях розсіяні в культурних шарах досліджуваних стоянок (Залізняк та ін. 2013, рис. 26, 28, 33), що свідчить про гомогенність останніх. Сам факт незмінного поєднання кукрецьких виробів із трапеціями та ранньонеолітичною керамікою у всіх 5-ти розкопах трьох стоянок підтверджує гомогенність добрянських комплексів.

Переконливим доказом зв'язку кукрецького кременю з п'яти розкопів стоянки зі знайденою на них ранньонеолітичною керамікою БДК є аналогічна до добрянських матеріалів колекція з Лазарівки на Київщині (Залізняк 1975; 2009, с. 199—200, 269—271). Як кремій, так і кераміка цієї пам'ятки знаходять прямі паралелі в матеріалах Добрянки. Гомогенність комплексу Лазарівки не викликає сумнівів у дослідників, оскільки не має механічних домішок, а сама стоянка являла собою невелике скупчення ранньонеолітичних матеріалів діаметром близько 10 м. Очевидний зв'язок кукрецького кременю Лазарівки з керамікою, аналогічною знайдений на Добрянці, підтверджує єдність крем'яного комплексу останньої з ранньою керамікою БДК стоянки.

Нові дослідження стоянки Крушники надали додаткові аргументи на користь гомогенності не тільки комплексів типу Лазарівка Київщини, а й типу Добрянка Побужжя. Досліджено компактне скупчення однорідних матеріалів,

практично не засмічене іншокультурними домішками. Нова колекція кременю та кераміки з Крушників повторює за основними визначальними показниками раніше відомі комплекси пам'яток типу Лазарівка та Добрянка. Збіг скупчень крем'яних артефактів на стоянці з концентрацією фрагментів посуду з самчинським орнаментом вказує на органічний зв'язок кукрецького кременю з керамікою знайденою на пам'ятці. Отримана показова колекція кременю та кераміки, що має прямі паралелі в матеріалах Лазарівки та Добрянки, свідчить, що останні утворилися не внаслідок випадкового механічного змішування різнокультурних матеріалів, а є гомогенними комплексами.

На думку противників гомогенності комплексів із Добрянки, кукрецький кремій пам'ятки виглядає дуже архаїчно порівняно з пізньою на вигляд керамікою самчинського типу, що його супроводжує. Але ж на очевидно гомогенних пам'ятках типу Лазарівка на Київщині такий же кукрецький кремій архаїчного вигляду супроводжується аналогічною керамікою самчинського типу, що є переконливим доказом гомогенності й колекцій із Добрянки.

Отже, неолітична кераміка із самчинським орнаментом і правильні трапеції на кукрецьких стоянках поблизу Добрянки з'явилися під час їхнього функціонування. Ці артефакти відображають складний процес неолітизації місцевих кукрецьких мисливців та рибалок під впливом ранньонеолітичної людності з Подунав'я (Залізник, Манько 2004). Вони могли бути залишені носіями балкано-дунайських неолітичних традицій, що були інтегровані в общини кукрецьких аборигенів, або передані під час їхніх дружніх візитів до місцевих мешканців.

Неолітичні мігранти з Побужжя на Південному Поліссі

Дослідження стоянок типу Лазарівка на Київщині та Добрянки 1, 2, 3 на р. Тікич відкривають нові перспективи у вирішенні непростих питань неолітизації Південного Полісся та Києво-Черкаського Подніпров'я. Вони проливають світло на проблему проникнення носіїв кукрецьких та буго-дністровських неолітичних традицій на поліську північ та на Середнє Подніпров'я.

Археологічні джерела переконливо вказують на тривалий демографічний тиск із південного заходу на аборигенів середньої течії Південного Бугу та Синюхи, що спричинило постійний відтік буго-дністровського населення

з відповідною керамікою та крем'яним інвентарем кукрецького типу в північно-східному напрямку (рис. 2). З кінця VII по V тис. до н.е. нові хвилі балкано-дунайських неолітичних мігрантів надходили з південного заходу на Побужжя, витискаючи на північний схід — на Середнє Подніпров'я людність, посталої за участю автохтонів-кукрекців, але під кришськими впливами, буго-дністровської культури.

У степовому й лісостеповому Побужжі та на Інгулі постає значний осередок мезолітичних і ранньонеолітичних стоянок із крем'яним інвентарем кукрецького типу: Абузова Балка, Гвоздево, Кінецьполь, Синюхин Брід, Сагайдак, Софіївка, Печери, Добрянки 1, 2, 3 та ін. (рис. 2). Крем'яні вироби кукрецьких пам'яток Побужжя мають певну специфіку, порівняно з кукрецькими колекціями з Надпоріжжя (Ігрені 8, Кізлевий, Шулаїв II, Сурський тощо) чи Середнього Подністров'я (Фрумушка, Варварівка, Гура Кам'янка, Старі Бедражі). На Побужжі поширені мікрівістря типу Абузова Балка (рис. 5, 20—22, 27—32), мікропластинки з крутою, усікаючою край заготовки ретушшю (рис. 3, 1; 5, 1—49), різці кукрецького типу з плоскими різцевими сколами (рис. 6, 20—24), у тому числі білатеральні виймчосторетушовані на відщепках (рис. 6, 20, 22, 24), тоді як властиві Кукреку Надпоріжжя різці на кути зламаної пластини та пластини з ретушшю досить нечисленні.

За цими параметрами кукрецькі комплекси Київського Полісся — Лазарівка, Крушники, Прибір 7А, Тетерів III, Завалівка, Бородянка 3В (Залізник 1979; 1984, с. 52, 61; 1991, с. 42—44; 2009, с. 200—201; Залізник, Балакін 1985; Залізник, Балакін, Охріменко 1987, с. 69—72) — більше схожі на кукрецькі матеріали з Південного Бугу, ніж із Надпоріжжя. До того ж, на трьох перших пам'ятках знайдено фрагменти кераміки, які дуже нагадують буго-дністровські вироби, а не кераміку сурської культури Нижнього Дніпра (Залізник 2009, с. 200).

Помітна подібність ранньонеолітичних комплексів Київського Полісся з кукрецьким кременем (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а) до Кукреку не Надпоріжжя, а Побужжя (Добрянки, Абузова Балка), а також знайдена на них кераміка з буго-дністровським, а не сурським орнаментом, дозволяють говорити, що, скоріш за все, носії кукрецьких традицій обробки кременю потрапили на Київське Полісся десь у другій половині VI тис. до н.е. (за каліброваною шкалою) не долиною Дніпра з Надпоріжжя, як уважав В.М. Даниленко, а з басейну Південного Бугу.

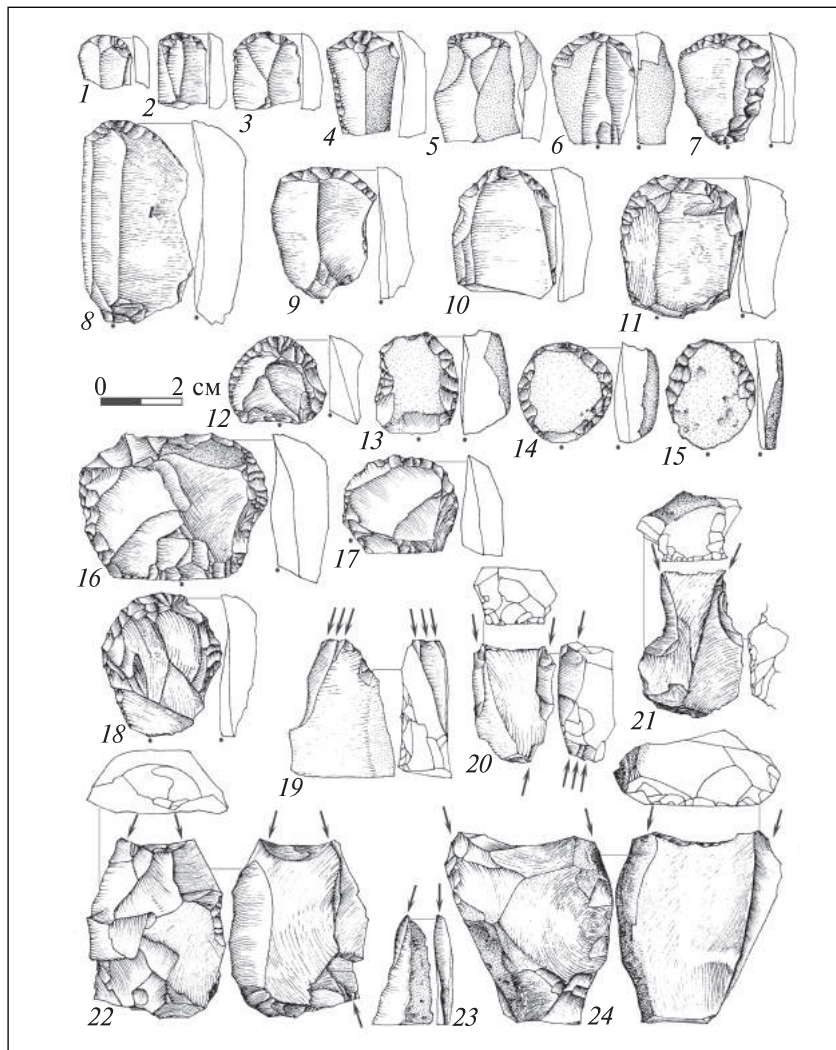

Рис. 6. Крушники, 2015. Скребачки (1–18), різці (19–24)

Вірогідно, переселенці просувалися з Верхнього Бугу у верхів'я річок Тетерів, Ірпінь та Здвиж, а далі їх долинами — у Полісся (рис. 2). Ще один можливий шлях на Полісся проходив долиною Синюхи, Гірського та Гнилого Тікичів на північ, до верхів'їв Росі та Ірпеня. Це ранньонеолітичне населення з кукрецьким кременем і буго-дністровською керамікою в VI–V тис. до н.е. рухалося в північному та північно-східному напрямках під тиском із Нижнього Подунав'я та Подністров'я людності культур Криш, ЛСК та Кукутені-Трипілля (рис. 2).

Знахідки кукрецьких вкладенів на р. Уж, під Чорнобилем та Народичами, а також на стоянці Корма під Олевськом (Залізник, Балакін, Охріменко 1987, с. 68) свідчать, що кукрецька хвиля з півдня сягнула Нижньої Прип'яті та Північної Житомирщини, які на той час були заселені мисливцями та рибалками яніславицької культури. Поєднання буго-дністровських та яніславицьких тради-

цій простежено в матеріалах ранніх дніпро-донецьких пам'яток Київщини. Пам'ятки з кукрецьким кременем та буго-дністровською орнаментациєю кераміки в Черкаському Подніпров'ї (Велика Андрусівка, Юрова Гора, Чапаївка, Старосілля, Діжова) підтверджують, що неолітичні прибульці з Побужжя відіграли провідну роль і у формуванні черкаського варіанту дніпро-донецької культури (рис. 2). Уже згадувалося, що В.М. Даниленко вважав ранній неоліт Середнього Дніпра «своєрідною етнокультурною філіацією буго-дністровської культури» (Даниленко 1969, с. 34).

На відміну від В.М. Даниленка, що писав про кукрецький імпульс із Надазов'я вгору по Дніпру до Київщини, вважаємо, що поширення кукрецької крем'яної індустрії в Черкаському й Київському Правобережжі та в Південному Поліссі відбувалося переважно з Побужжя, під тиском неолітичних мігрантів із південного заходу (рис. 2). Це підтверджується, зокрема, і поши-

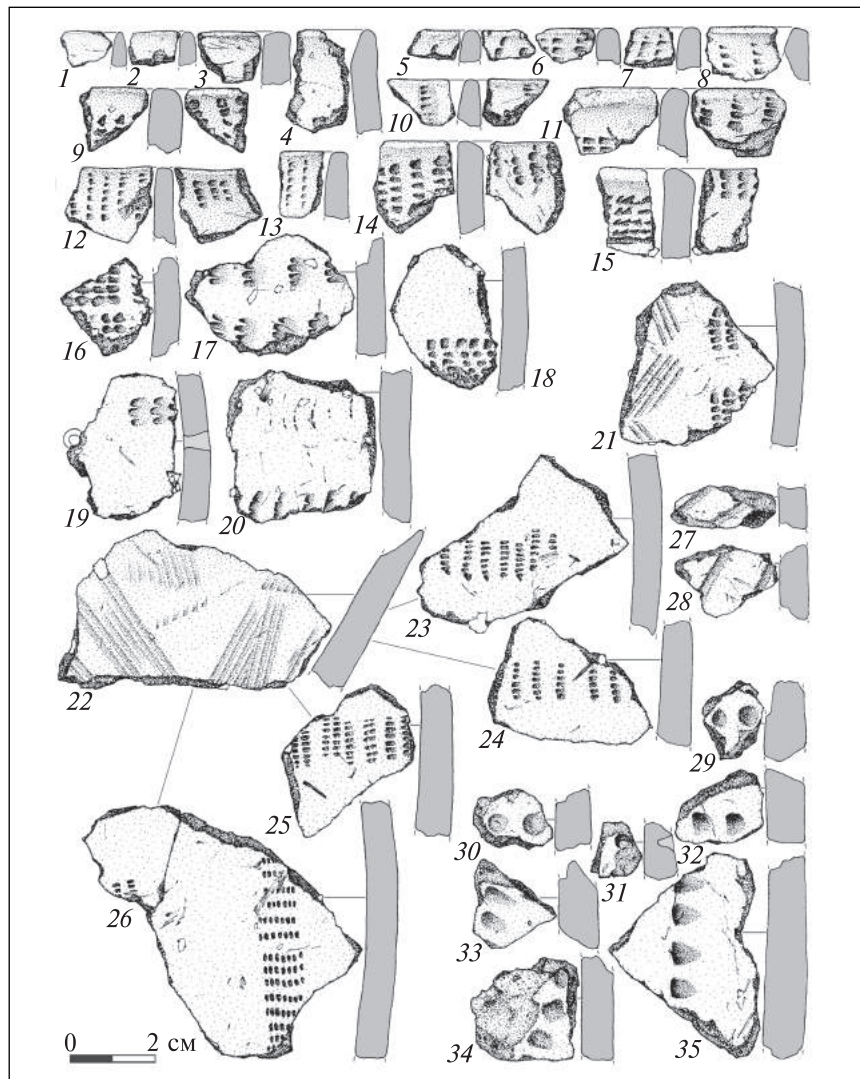

Рис. 7. Крушники, 2015. Кераміка. Домішки в тісті: 1–26 — органіка та жорства; 27–28 — органіка; 29–34 — органіка та шамот; 35 — органіка, пісок і шамот

ренням у цьому регіоні саме буго-дністровської, а не сурської кераміки з Надпоріжжя. Тому кукрецькі комплекси між Бугом і Дніпром численні й виразні, до того ж розповсюджуються Правобережжям далеко на північ, аж до гирла Прип'яті. Тоді як на віддаленому від Бугу лівому березі Дніпра маємо поодинокі пам'ятки, які не зустрічаються північніше р. Трубіж, де знайдено всього два кукрецькі вкладені. Якби колонізація кукрекцями Середнього Подніпров'я відбувалася за версією В.М. Даниленка (з Надпоріжжя), кукрецькі пам'ятки на лівому березі Дніпра були б численнішими.

Для справедливості зазначимо, що Д.Л. Гаскевич тримається старої версії проникнення кукрекців на Київщину не з Побужжя, а по долині Дніпра з півдня: «Появу у Південно-Східному Поліссі пам'яток типу Лазарівка та Прибір 7а ми пов'язуємо з розселенням на північ

представників дніпро-донецької культури Черкащини та Полтавщини» (Гаскевич 2001, с. 47).

Хронологія раннього неоліту буго-дніпровського межиріччя

Хронологія неоліту зазначеного регіону (насамперед провідної культури Побужжя — БДК), сформована на типологічних паралелях із керамікою сусідніх, добре датованих культур (у першу чергу культури Криш Подунав'я), а також на численних (більше 70) радіокарбонічних датах пам'яток БДК. Попри масовість останніх в основі хронології БДК лежать типологічні паралелі найдавнішій буго-дністровській кераміці в посуді III та IV фаз культури Криш. Зазначені фази Криш упевнено датуються різними лабораторіями Європи в межах 5750—5400 до н.е. (cal.). Разом із тим, на межі XX—XXI ст. Київською лабораторією радіокар-

бонового аналізу отримано велику серію дат для пам'яток буго-дністровської неолітичної культури, які зістарили останню приблизно на 500 років і датують найдавніші пам'ятки БДК останньою третиною VII тис. до н.е.

Склалася абсурдна ситуація, коли сформована на пізньокришському ґрунті БДК за новими київськими датами з'явилася раніше свого прашура — культури Криш. З приводу цієї невідповідності висловилися різні дослідники (Бурдо 2003; Товкайло 2004; Залізник 2005, с. 125; 2006, с. 14, 15; Гаскевич 2014), більшість яких піддали сумніву згадані дати Київської лабораторії й шляхом кореляції із хронологією культури Криш підтвердили традиційну хронологію БДК (середина VI—V тис. до н.е.).

Ураховуючи результати тривалої дискусії щодо хронології БДК, припускаємо, що рання печерська фаза БДК постала в середині VI тис. до н.е. під впливом криських пам'яток Молдови типу Сакарівки (Дергачев, Ларина 2015) другої чверті — середини VI тис. до н.е. Рух буго-дністровського населення із Середнього Бугу на північний схід розпочався дещо пізніше на самчинській фазі культури. Очевидно, це сталося під тиском людної культури лінійно-стрічкової кераміка (КЛСК), що рухалася з Верхньої Вісли на Волинь і далі на південь через Верхній Дністер у Молдову (рис. 2). Пам'ятки Київського Полісся типу Лазарівка з паралелями в кераміці самчинської фази БДК загалом датуються другою половиною VI тис. до н.е. На їх основі, в процесі взаємодії з місцевим яніславицьким населенням Полісся, постав дніпро-донецький неоліт Київщини з гребінчастою керамікою V тис. до н.е.

Д.Л. Гаскевич припускає, що кераміка самчинського типу могла з'явитися ще на ранньому печерському етапі БДК. Якщо це припущення підтвердиться, то ранню хронологічну межу пам'яток типу Лазарівка Київщини слід буде опустити до середини VI тис. до н.е.

Висновки

Аналіз відомих та щойно отриманих джерел, дає підстави авторам статті зробити висновок про переважно балкано-дунайські витоки неоліту України. Неолітизація України відбулася в VI—V тис. до н.е. не випадково. Це час атлантичного кліматичного максимуму, коли в Центральній Європі почалося потепління та зволоження клімату, що створило винятково сприятливі умови для колонізації регіону мотичними землеробами Балкан через Подунав'я.

Враховуючи можливість певних південно-східних впливів на неоліт України, можна говорити про чотири головні хвилі носіїв неолітичних новацій із балкано-дунайського регіону на Правобережну Україну (рис. 2). Першою протонеолітичною хвилею мігрантів із Балкан були носії гребениківських традицій, що полишили на Одещині пам'ятки однойменної культури кінця VII — початку VI тис. до н.е. (cal.). Крем'яний інвентар останньої має прямі паралелі в ранньому неоліті Фессалії та серед виробів із кременю культури Криш-Старчеве (Залізник 2006а). У крем'яному комплексі пам'яток гребениківської культури присутні сліди контактів із місцевим кукрецьким населенням Північно-Західного Надчорномор'я.

Особливо помітну роль у неолітизації Правобережної України відіграли носії традицій культури Криш, які, просуваючись із Трансильванії на схід, у другій чверті VI тис. до н.е. досягли Подністров'я, де вони представлені пам'ятками типу Сакарівка. Внаслідок синтезу криських неолітичних традицій із місцевими кукрецькими, близько середини VI тис. до н.е. постала найдавніша в Україні неолітична буго-дністровська культура. Її інвентар органічно поєднує властиву криській культурі кераміку та креміль гребениківського типу з виразним крем'яним комплексом місцевої кукрецької культури (Печери 1, Добрянка 1, 2, 3).

Третьою хвилею неолітичних переселенців на Правобережну Україну можна вважати людиність КЛСК, яка в третій чверті VI тис. до н.е. просунулася з верхів'їв Вісли на Волинську височину, а звідти — на Верхній Дністер, у Молдову та в буго-дністровське межиріччя. Тиск із заходу нових неолітичних переселенців на буго-дністровське населення призвів до його руху в північно-східному напрямку — у Києво-Черкаське Подніпров'я та, можливо, у Надпоріжжя (рис. 2). Саме ці процеси другої половини VI тис. до н.е. започаткували неолітизацію Середнього Подніпров'я, зокрема Київського Полісся. Тому крем'яний інвентар та кераміка найдавніших неолітичних пам'яток Київщини — стоянок типу Лазарівка (Лазарівка, Прибір 7а, Крушники) мають прямі паралелі в буго-дністровських комплексах Середнього Побужжя.

Переселення буго-дністровців у Києво-Черкаське Подніпров'я особливо інтенсифікувалося наприкінці VI тис. до н.е., внаслідок потужного тиску з боку четвертої хвилі балкано-дунайських колоністів — людної культури Кукутені-Трипілля, що в цей час із території Молдови розпочала колонізацію лісосте-

пів Правобережної України. Саме з трипільцями пов'язується остаточна перемога відтворювального господарства в зазначеному регіоні.

Щодо механізму поширення неолітичних новацій із балкано-дунайського регіону на Правобережній Україні, то немає підстав уважати, що він був інший, ніж принцип їх поширення на сусідніх територіях Центральної Європи, Подунав'я, Північних Балкан. Більшість дослідників дотримується думки, що неолітизація Подунав'я та Центральної Європи відбулася в режимі їх «балканізації», тобто поширення неолітичних новацій із Балкан через Подунав'я шляхом розселення неолітичних колоністів на північ. Саме в режимі землеробської колонізації поширювалися на Правобережній Україні носії дунайської культури (КЛСК) та Кукутені-Трипілля.

Зазначимо, що з віддаленням від балканського центру неолітизації зростає процес синтезу культури прибульців із автохтонами Європи. Зокрема, неолітичні колоністи культури Криш у первинному вигляді досягли Дністра, але східніше, в буго-дністровському межиріччі, відбувався синтез культури кришських прибульців із місцевими кукрецькими традиціями, унаслідок чого сформувалася гібридна крисько-кукрецька БДК. Вона стала своєрідним провідником неолітичних новацій із Подунав'я до мезолітичних аборигенів Києво-Житомирського Полісся та Середнього Подніпров'я. Далі на північ, у лісовій смузі Східної Європи, неолітичні новації (спочатку навички керамічного виробництва, а пізніше й відтворювального господарства) поширилися не внаслідок землеробської колонізації, а шляхом їх запозичень із півдня.

Розмірковуючи про хронологічні рамки процесу неолітизації України, слід пам'ятати, що немає переконливих свідчень про неолітичні пам'ятки з керамікою, які б датувалися раніше VI тис. до н.е. Нові досить ранні дати кераміки, які отримано Київською лабораторією, викликають значні сумніви у фахівців (Бурдо 2003; Товкайло 2004; Залізник 2005, с. 125; 2006, с. 14, 15; Залізник, Товкайло та ін. 2013, с. 248—250; Гаскевич 2014, с. 3—17).

Таким чином, археологічні дані переконливо свідчать про неолітизацію Правобережної України, Середнього Подніпров'я та Південного Полісся упродовж VI—V тис. до н.е. під потужним впливом неолітичних мігрантів із балкано-дунайського регіону (культур Гребеники, Криш, дунайської (ЛСК), Кукутені-Трипілля). За участю носіїв цих традицій на місцевому мезолітичному субстраті постають неолітичні культури

Правобережжя. Синтез місцевих кукрецьких традицій і неолітичної культури Криш сформував буго-дністровську культуру. Неолітизація Київського Полісся розпочалася в другій половині VI тис. до н.е. внаслідок появи тут буго-дністровського населення. У цей час на Поліссі мешкали мисливці та рибалки яніславицької культури. Прихід буго-дністровців із Побужжя на Київщину фіксують пам'ятки типу Лазарівка другої половини VI тис. до н.е. Контакти з місцевим яніславицьким населенням призвели до формування дніпро-донецьких пам'яток Київського Полісся V тис. до н.е. із гребінчастою керамікою. Західніше, у Рівненському та Волинському Поліссі, під впливом із півдня носіїв традицій КЛСК на яніславицьке населення Полісся сформувалася волинська (німанська) неолітична культура.

Іншими словами, ранньонеолітичні пам'ятки типу Лазарівка Київського Полісся, фактично, були полишені людністю самчинської фази буго-дністровської культури, що внаслідок контактів з яніславицькими аборигенами породила дніпро-донецький неоліт Київщини з гребінцевою керамікою. Остаточне завершення неолітизації лісостепового Правобережжя пов'язане з його колонізацією в V тис. до н.е. землеробами культури Кукутені-Трипілля.

Насамкінець варто ще раз наголосити, що достовірні дані про суттєвий вплив на формування неоліту Середнього Подніпров'я, тим більше Правобережжя, із Приазов'я чи з Нижнього Дону поки що відсутні, якщо не рахувати нечисленні пам'ятки типу Платівський Став донецько-ростовського порубіжжя. Провідну роль у процесі неолітизації Правобережної України та Середнього Подніпров'я відіграв не «східний імпульс» з євразійського степу, а впливи балкано-дунайського неоліту з лісостепового межиріччя Дністра та Південного Бугу. Саме тут у середині VI тис. до н.е. під впливом культури Криш Подунав'я постала найдавніша неолітична культура території України — БДК. У другій половині цього ж тисячоліття буго-дністровці принесли неолітичні новації на Середній Дніпро та в Києво-Житомирське Полісся, а людність КЛСК — на Волинь.

Отже, на сьогодні в конкурентній боротьбі між собою двох версій неолітизації України, південно-східної степової та південно-західної балкано-дунайської, перемагає остання. Існує можливість появи в майбутньому нових фактів та аргументів, що свідчитимуть на користь східних впливів у процесі становлення та розвитку неоліту України.

- Бурдо Н.Б.* Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені у світлі нових даних // *Археологія*. — № 4. — 2003. — С. 5—18.
- Даниленко В.Н.* Неолит України. — К., 1969.
- Дергачев В.А., Ларина О.В.* Памятники культуры Криш Молдовы (с каталогом). — Кишинэу, 2015.
- Гаскевич Д.Л.* Регіональні особливості у неолітизації Прип'ятського Полісся // *Гістарычна-археалагічны зборнік*. — № 16. — Мінск, 2001. — С. 36—49.
- Гаскевич Д.Л.* Крем'яні вироби кукрецької культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // *Археологія*. — 2005. — № 3. — С. 24—37.
- Гаскевич Д.Л.* Знахідки мезолітичної та неолітичної доби поселення Ходосівка // *Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження*. — К., 2007 — Вип. 1 — С. 95—117.
- Гаскевич Д.Л.* Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури // *Кам'яна доба України*. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 157—187.
- Гаскевич Д.Л.* Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури // *Археологія*. — 2014. — № 4. — С. 3—17.
- Зализняк Л.Л.* Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // *Новые исследования археологических памятников на Украине*. — К., 1977. — С. 23—44.
- Зализняк Л.Л.* Рудоострівська мезолітична культура // *Археологія*. — 1978. — 25. — С. 12—21.
- Зализняк Л.Л.* О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // *Памятники древних культур Северного Причерноморья*. — К., 1979. — С. 5—14.
- Зализняк Л.Л.* Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // *Археологія*. — 31. — 1979а. — С. 54—65.
- Зализняк Л.Л.* Мезолитические культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите // *Первобытная археология: поиски и находки*. — К., 1980. — С. 109—124.
- Зализняк Л.Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.
- Зализняк Л.Л.* Население Полесья в мезолите. — К., 1991.
- Зализняк Л.Л.* Первісна історія України. — К., 1999.
- Зализняк Л.Л.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005. (Кам'яна доба України. — Вип. 8).
- Зализняк Л.Л.* Культурно-історичні провінції України у первісну добу // *Археологія*. — 2006. — № 3. — С. 3—15.
- Зализняк Л.Л.* Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля // *Археологія*. — 2006а. — № 4. — С.3—18.
- Зализняк Л.Л.* Мезоліт заходу Східної Європи. — К., 2009 (Кам'яна доба України. — Вип. 12).
- Зализняк Л.Л., Балакін С.А.* Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // *Археологія*. — 1985. — № 49. — С. 41—48.
- Зализняк Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В.* Неолітичні поселення Корма 1 та Крушники на Житомирщині // *Археологія*. — 1987. — 58. — С. 64—73.
- Зализняк Л.Л., Панченко Ю.В.* Неолітизація Правобережної України: балканізація чи «східний імпульс»? // *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. — Луганськ, 2007. — Вип. 7. — С. 6—14.
- Котова Н.С.* Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.
- Охріменко Г.В.* Волинська неолітична культура. — Луцьк, 2001.
- Телегин Д.Я.* Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии // *МИА*. — 1973. — № 172. — С. 173—183.
- Телегин Д.Я., Титова Е.Н.* Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. — К., 1998.
- Товкайло М.Т.* До проблеми датування буго-дністровського неоліту // *Кам'яна доба України*. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 236—246.
- Товкайло М.Т.* Неоліт Степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 6).
- Цебрий А.В.* Неолитические памятники Восточного Приазовья // *Неолит-энеолит юга и неолит севера Восточной Европы*. — СПб, 2003. — С. 41—55.
- Motuzaitė-Motuzevičiute Giedre* The Earliest Appearance of Domesticated Plant Species and Their Origin on the Western Fringes of the Eurasian Steppe // *Documenta Praehistorica*. — Ljubljana, 2012. — Т. XXXIX. — Р. 1—21.

Надійшла 12.11.2015

Л.Л. Зализняк, А.А. Сорокун, С.В. Переверзев, И.М. Хоптынец

НЕОЛИТИЗАЦИЯ КИЕВСКОГО ПОДНЕПРОВЬЯ В СВЕТЕ НОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

На фоне формирования неолита Украины рассматривается проблема неолитизации Киевского Поднепровья. Для древнейших неолитических памятников Киевщины типа Лазаревка характерно наличие кремня кукрекского типа и своеобразная неолитическая керамика, которые имеют прямые параллели в неолите буго-дністровской культуры Побужжя. На основе ранее известных и вновь полученных материалов авторы приходят к выводу о ведущей роли влияний

балкано-дунайского неолита в процессе неолитизации Правобережной Украины и Среднего Поднепровья. Неолитизация Правобережной Украины произошла вследствие четырех волн неолитических мигрантов с Подунавья.

Первой протонеолитической волной мигрантов с Балкан были носители гребениковских традиций, которые оставили в Одесском регионе памятники одноименной культуры конца VII — начала VI тис. BC (cal.). Кремневый инвентарь последней имеет прямые параллели в материалах раннего неолита Фессалии, а также в кремневых комплексах культуры Крыш.

Носители последней сыграли особенно заметную роль в неолитизации Украины. Продвигаясь с Трансильвании на восток во второй четверти VI тис. BC, они достигли Приднестровья, где представлены памятниками типа Сакарровка. Вследствие синтеза кришских неолитических традиций с местными кукрекскими около середины VI тис. BC возникла древнейшая неолитическая культура Украины — буго-днестровская.

Третьей волной неолитических мигрантов на Правобережную Украину можно считать население дунайской культуры (КЛЛК), которое в третьей четверти VI тис. BC продвинулось с верховьев Вислы на Вольнь, а оттуда — на Верхний Днестр, в Молдову и в буго-днестровское междуречье. Давление с запада новых неолитических переселенцев на буго-днестровское население привело к его движению в северо-восточном направлении — в Киево-Черкасское Поднепровье, и похоже в Надпорожье. Именно эти процессы второй половины VI тис. BC положили начало неолитизации Среднего Поднепровья, в том числе Киевского Полесья.

Переселение буго-днестровцев в Киево-Черкасское Поднепровье особенно усилилось в конце VI тис. BC вследствие мощного давления со стороны четвертой волны балкано-дунайских колонистов — населения культуры Кукутени-Триполье, которое в это время с территории Молдавии начало земледельческую колонизацию лесостепей между Днестром и Днепром. Окончательную победу производящей экономики на Правобережной Украине связывают именно с трипольцами.

подавляющее большинство исследователей считает, что неолитизация Подунавья и Центральной Европы произошла в режиме их «балканизации», то есть распространение неолитических новшеств с Балкан через Подунавье путем расселения неолитических колонистов на север. Именно в режиме колонизации распространялись на Правобережной Украине носители культур Гребеники, дунайской (КЛЛК), буго-днестровской, Кукутени-Триполье.

L.L. Zaliznyak, A.A. Sorokun, S.V. Pereverziev, I.M. Khoptynets

NEOLITHIZATION OF KYIV DNIPRO REGION IN THE LIGHT OF NEW RESEARCH

The issue of the Neolithization of Kyiv Dnipro region is being considered at a background of the Neolithic raising in Ukraine. Kukrek type flint industry and original Neolithic pottery having direct parallels in Buh-Dnister culture in the Buh River region are peculiar for the earliest Neolithic sites of Lazarivka type in Kyiv region. Based on earlier known and newly obtained materials, the authors come to the conclusion about the leading role of influences from the Balkan-Danube Neolithic in the Neolithization of the Right-Bank Ukraine and the Dnipro River middle region. The Right-Bank Ukraine Neolithization took part in the 6th millennium BC as a result of four waves of Neolithic migrants from the Danube River region.

The Hrebenyky traditions bearers were the first proto-Neolithic wave of migrants from the Balkans who left the sites of the same name culture in Odesa region of the 7th and the beginning of the 6th millennia BC (cal.). Flint inventory of this culture has direct parallels in the materials of the early Neolithic in Thessaly, as well as in flint assemblages of Krish culture.

The Krish culture population played a notable role in the Neolithization of Ukraine. Moving from Transylvania to the east in the second quarter of the 6th millennium BC, they reached Dnister region where they are represented by Sakarovka type sites. Owing to the synthesis of Krish Neolithic and local Kukrek traditions in about the middle of the 6th millennium BC, Buh-Dnister culture, the oldest Neolithic culture of Ukraine, appeared.

The population of Danube culture (Linear Pottery culture or LPC) can be called the third wave of Neolithic migrants into the Right Bank Ukraine; it moved from the Visla River upper region to Volyn, and to the Dnister River upper region, to Moldova, and to the region between the Buh and Dnister Rivers from there. The pressure of new Neolithic migrants from the west upon the Buh-Dnister population led to its movement in the north-eastern direction, into Dnipro River region of Kyiv and Cherkasy and perhaps into Nadporizzhia. These very processes of the second half of the 6th millennium BC led the beginning of the Neolithization of the Dnipro River middle region, including Kyiv Polissya.

Buh-Dnister population migration into Dnipro River region of Kyiv and Cherkasy especially strengthened at the end of the 6th millennium BC as a result of powerful pressure from the fourth wave of the Balkan-Danubian colonists, Cucuteni-Trypillya culture population, which started from Moldova territory the agricultural colonization of the Forest-Steppe zone between the Dnister and the Dnipro Rivers at this period. A final victory of producing economy in Right Bank Ukraine is related exactly with the Trypillians.

Overwhelming majority of the researchers believe that the Neolithization of the Danube River region and of Central Europe took part in procedure of their «Balkanization», in other words, spread of Neolithic innovations from the Balkans via the Danube Region took part by means of migrations of the Neolithic colonists to the north. It was colonization regime, in which the bearers of Hrebenyky, Danube (LPC), Buh-Dnister, and Cucuteni-Trypillya cultures spread in Right Bank Ukraine.